Bartosz Janczak
Instytut Pamięci Narodowej Oddział w Łodzi
ORCID: 0000-0003-0233-7443
DOI: 10.57586/CMJW0031

Niewola radziecka polskich oficerów w latach 1939–1940 w świetle polskiej historiografii powstałej po 1989 roku – przegląd wybranego piśmiennictwa

Słowa kluczowe: niewola radziecka, polscy jeńcy, oficerowie, II wojna światowa, stan badań

Celem niniejszego artykułu jest przedstawienie badań nad kwestią przetrzymywanych w obozach specjalnych NKWD w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie polskich oficerów, strażników, funkcjonariuszy oraz w więzieniach w tzw. Zachodniej Białorusi (ZB) i tzw. Zachodniej Ukrainy (ZU), prowadzonych w Polsce po zmianach politycznych 1989 r.[1]. Wówczas to bowiem przestały istnieć przeszkody w postaci utrudnionego dostępu do źródeł (w przypadku źródeł z archiwów rosyjskich taka sytuacja nie trwała zbyt długo[2]), a przede wszystkim została zniesiona cenzura wydawnicza. Ze względu na ograniczenia objętościowe w prezentowanym tekście dokonano wyboru i zastosowano podział przedstawienia dotychczasowego dorobku w polskiej historiografii na: źródła opublikowane; dzienniki, pamiętniki, wspomnienia; monografie. Przegląd kończy się na roku 2025, w którym obchodzona była 85. rocznica zbrodni katyńskiej.

W wyniku kampanii polskiej 1939 r. do niewoli radzieckiej dostało się ok. 235–250 tys. żołnierzy Wojska Polskiego (WP), Korpusu Ochrony Pogranicza (KOP), strażników Straży Granicznej (SG), Straży Więziennej (SW), funkcjonariuszy Policji Państwowej, w tym ok. 17 tys. oficerów. Jeńców początkowo przetrzymywano

1 Dokonywane były podsumowania stanu badań, m.in. zob.: W. Materski, *Zbrodnia katyńska w literaturze naukowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1997, nr 20, s. 89–102; S. Jaczyński, *Historiografia zbrodni katyńskiej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2005, nr 1, s. 31–56; idem, *Stan badań nad zbrodnią katyńską z perspektywy 65 lat.* W: *Zbrodnia katyńska. Polskie śledztwo*, Warszawa 2005, s. 84–97; („Zeszyty Katyńskie" nr 20); S. Kalbarczyk, *Zbrodnia Katyńska po 70 latach: krótki przegląd ustaleń historiografii.* W: *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010, s. 3–20.

2 Szerzej nt. zob.: M. Materski, *Tematyka polska w materiałach postsowieckiego zasobu archiwalnego*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 1998, t. 33, s. 169–182.

w utworzonych przez władze ZSRR obozach w Ostaszkowie, Juchnowie, Kozielsku, Putywlu, Kozielszczanach, Starobielsku, Juży, Orankach, obozach rozdzielczych w Zaonikijewie i Griazowcu oraz kilkunastu przejściowych. W październiku 1939 r. nastąpiła reorganizacja radzieckiego systemu jenieckiego. Po wprowadzonych zmianach i zwolnieniu części jeńców – polskich oficerów, funkcjonariuszy oraz strażników umieszczono we wspomnianych trzech obozach specjalnych NKWD w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie – łącznie ok. 15 tys. osób. Wiosną 1940 r. na mocy decyzji władz Związku Radzieckiego z 5 marca 1940 r. zostali oni uśmierceni w Katyniu, Charkowie i Kalininie (obecnie Twer). Funkcjonariusze NKWD zamordowali także na mocy tej decyzji polskich żołnierzy, oficerów, strażników, funkcjonariuszy, cywilów przetrzymywanych w więzieniach zlokalizowanych na terenach tzw. ZB i ZU w Kuropatach, Kijowie, Charkowie, Chersoniu i innych nieznanych obecnie miejscach. W ramach zbrodni z wiosny 1940 r., określanej mianem katyńska, życie z rąk radzieckich straciło 14 552 jeńców z obozów specjalnych NKWD i 7307 z więzień tzw. ZB i ZU (liczba ta może wzrosnąć w wyniku dalszych badań naukowych, kwerend archiwalnych i prac archeologicznych). Ofiary spoczywają w Katyniu, Miednoje, Charkowie (Piatichatkach), Bykowni, najprawdopodobniej w Kuropatach i innych nieznanych jeszcze miejscach kaźni. Osoby te zamordowali funkcjonariusze NKWD obwodowych zarządów: smoleńskiego, kalinińskiego (obecnie twerskiego), charkowskiego, kijowskiego, nikołajewskiego (chodzi o więzienie w Chersoniu) i mińskiego. Zbrodnię katyńską przeżyło na rozkaz władz radzieckich jedynie 395 oficerów, strażników, funkcjonariuszy z trzech obozów specjalnych NKWD, którzy trafili przez obóz w Pawliszczew Borze (Juchnowie) do obozu specjalnego NKWD w Griazowcu, gdzie doczekali się rok później powstania i wstąpili do Polskich Sił Zbrojnych (PSZ) w ZSRR pod dowództwem gen. dyw. Władysława Andersa. Należy jeszcze wspomnieć, że w 1940 r. Związek Radziecki zaanektował państwa bałtyckie i internowani od czasu kampanii polskiej 1939 r. w tamtejszych obozach polscy żołnierze trafili do radzieckich obozów, m.in. we wspomnianym Griazowcu, a także w Juży, Suzdalu, Starobielsku, a po powstaniu polskiej armii w ZSRR zasilili jej szeregi.

W okresie Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej (PRL) problem przetrzymywanych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 polskich oficerów, strażników i funkcjonariuszy w obozach specjalnych NKWD dla krajowych historyków był tematem tabu. W tym okresie na powyższy temat powstawały prace autorstwa polskich historyków przebywających na emigracji, którzy mogli prowadzić badania, mieli większy dostęp do źródeł zagranicznych, oczywiście z wyjątkiem tych zdeponowanych w archiwach radzieckich. Należy wspomnieć tutaj m.in. Józefa Mackiewicza, Zbigniewa Siemaszko czy Janusza K. Zawodnego.

Sytuacja zmieniła się po 1989 r. Rozpad ZSRR i zamiany polityczne w Polsce spowodowały, że rozpoczęto w kraju, trwające do dziś, badania naukowe nad niewolą radziecką polskich żołnierzy, funkcjonariuszy, strażników w obozach specjalnych

NKWD. W ich wyniku powstało wiele wydawnictw naukowych. Wybrane z nich – zwarte – zostaną przedstawione w niniejszym opracowaniu.

Należy jeszcze zaznaczyć, że znaczna część powstałych po 1989 r. publikacji naukowych, dotyczących przetrzymywanych w niewoli radzieckiej polskich jeńców wojennych skupiała się na jej końcowym okresie, a mianowicie rozstrzeliwaniach w miejscach kaźni wiosną 1940 r. w ramach zbrodni katyńskiej. To wydarzenie jest najlepiej opracowane w polskiej historiografii, o czym świadczy analiza np. zestawień bibliograficznych z 1993 r. (liczy 174 s.)[3] i z 2010 (764 s.)[4]. Nieco mniejszym zainteresowaniem historyków cieszyły się losy polskich jeńców wojennych od chwili wzięcia do niewoli radzieckiej w wyniku kampanii polskiej 1939 r. do momentu wyjazdów z obozów i więzień do miejsc egzekucji.

Źródła opublikowane

W roku 1989 w Polsce ukazały się opracowania źródłowe, w których, z oczywistego względu, jakim był brak dostępu do archiwów radzieckich/rosyjskich, znajdowały się dokumenty i materiały z innych źródeł, mające dostarczać informacji, że za zbrodnię z wiosny 1940 r. odpowiadał Związek Radziecki, co w okresie PRL-u było nieprzerwanie negowane, a winą obarczano Niemcy. Do takich publikacji należała praca z 1989 r. opracowana przez Aleksandrę Kwiatkowską-Viatteau, która była wydanym rok wcześniej przedrukiem z edycji londyńskiej[5]. W roku 1990 Józef Czmut wydał prawie te same dokumenty i materiały, które znalazły się w opracowaniu Kwiatkowskiej-Viatteau[6], podobnie jak Andrzej L. Szcześniak[7].

Dnia 13 kwietnia 1990 r. stronie polskiej została przekazana przez stronę radziecką pierwsza część dokumentów związanych ze zbrodnią z wiosny 1940 r., a opublikowania tych materiałów podjął się Jędrzej Tucholski[8]. Przełomowym jednak wydarzeniem było otrzymanie już od władz rosyjskich 14 października 1992 r. dokumentów i materiałów wojennych oraz powojennych, dotyczących zbrodni katyńskiej, wśród których znajdowała się decyzja z 5 marca 1940 r. o wymordowaniu polskich jeńców wojennych przetrzymywanych w trzech obozach specjalnych NKWD w Kozielsku, Ostaszkowie, Starobielsku, więzieniach w tzw. ZB i ZU. Zwłaszcza ten dokument zmienił w tamtym czasie zupełnie postrzeganie przez historyków, rodziny zamordowanych, czy polskie społeczeństwo problemu niewoli radzieckiej polskich jeńców wojennych z lat 1939–1940 i zbrodni z wiosny 1940 r. Jeszcze w tym samym roku zostały wydane dwa opracowania źródłowe zawierające

3 M. Harz, *Bibliografia zbrodni katyńskiej. Materiały z lat 1943–1993*, Warszawa 1993.

4 *Zbrodnia katyńska. Bibliografia 1940–2010*, oprac. i red. I. Kowalska, E. Pawińska, Warszawa 2010.

5 *Katyń. Wybór publicystyki 1943–1988*, oprac. A. Kwiatkowska-Viatteau, Warszawa 1989.

6 *Zbrodnia Katyńska. Dokumenty i publicystyka*, wstęp i oprac. J. Czmut, Warszawa 1990.

7 *Katyń. Relacje, wspomnienia, publicystyka*, wstęp i oprac. A.L. Szcześniak, Warszawa 1989.

8 J. Tucholski, *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991.

otrzymane 14 października źródła archiwalne[9]. Natomiast w listopadzie 1992 r. stronie polskiej zostały przekazane kolejne dokumenty związane z losami polskich jeńców wojennych w ZSRR w latach 1939–1940, które również w tym samym roku ukazały się drukiem[10].

Kolejnym ważnym krokiem po 1989 r. była możliwość spenetrowania przez polskich historyków rosyjskich archiwów, w których przechowywane są dokumenty dotyczące ściśle zbrodni katyńskiej. Z czasem strona rosyjska coraz bardziej utrudniała jednak dostęp do swoich archiwów, a dziś praktycznie polscy historycy nie mają możliwości docierania do nowych źródeł dotyczących głównego tematu niniejszych rozważań.

Wynikiem kwerend archiwalnych w Federacji Rosyjskiej w latach 1992–1997 było wydanie niezwykle wartościowej czterotomowej publikacji źródłowej, w której znalazło się bardzo wiele ważnych dokumentów dotyczących losów polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej. W pierwszym tomie zamieszczono materiały związane z okresem od dostania się polskich żołnierzy, strażników, funkcjonariuszy do niewoli do wydania decyzji 5 marca 1940 r. o ich wymordowaniu[11]. W drugim materiały dotyczące przygotowań i przeprowadzenia zbrodni wiosną 1940 r. w Katyniu, Charkowie, Kalininie (Twerze) i innych miejscach kaźni[12]. W kolejnym tomie losów ocalonych od zagłady katyńskiej i internowanych w państwach bałtyckich, którzy w 1940 r. trafili do radzieckich obozów jenieckich[13], a w ostatnim o konsekwencjach zbrodni katyńskiej, próbach jej fałszowania, rozliczania się z nią[14].

Opublikowanie tych dokumentów przyczyniło się do zintensyfikowania badań na temat losów polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej. Do dziś ta czterotomowa edycja źródeł należy do jednych z najważniejszych publikacji, jeśli chodzi o tematykę katyńską. Należy żałować, że niemożliwe będzie zapewne przez wiele lat dalsze penetrowanie rosyjskich archiwów i kolejne publikowanie dokumentów radzieckich dotyczących niewoli radzieckiej polskich żołnierzy, strażników, funkcjonariuszy w pierwszych latach II wojny światowej.

Wartościowym wydawnictwem źródłowym związanym z niewolą radziecką polskich jeńców wojennych z lat 1939–1940 była publikacja przygotowana przez Jerzego Platajsa, który zebrał i opracował zeznania byłych jeńców wojennych,

9 *Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r.*, Warszawa 1992; *Dokumenty Katynia. Decyzja*, red. J. Snopkiewicz, A. Zakrzewski, Warszawa 1992.

10 *Z archiwów sowieckich*, t. 1: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, oprac. i wstęp W. Materski, Warszawa 1992.

11 *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 1: *Jeńcy niewypowiedzianej wojny: sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995.

12 *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 2: *Zagłada: marzec–czerwiec 1940*, Warszawa 1998.

13 *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 3: *Losy ocalałych: lipiec 1940–marzec 1945*, Warszawa 2001.

14 *Katyń. Dokumenty zbrodni*, t. 4: *Echa Katynia: kwiecień 1943–marzec 2005*, Warszawa 2005.

ocalonych od zagłady katyńskiej, przed polskimi sądami wojskowymi w Wielkiej Brytanii w latach 1943–1946[15].

Cennym opracowaniem źródłowym, które ukazało się w ostatnich latach było wydanie w trzech tomach, pod redakcją Witolda Wasilewskiego, protokołów przesłuchań świadków, którzy zeznawali przed Specjalną Komisją Śledczą do Zbadania Faktów, Dowodów i Okoliczności Mordu w Lesie Katyńskim. Powołana ona została przez Izbę Reprezentantów Kongresu Stanów Zjednoczonych 18 września 1951 r., potocznie nazywano ją komisją Maddena od nazwiska jej przewodniczącego[16]. Poza informacjami związanymi ze zbrodnią 1940 r., próbą zebrania jak największej liczby dowodów, w publikacji można odnaleźć także sporo wiadomości o warunkach panujących w obozach jenieckich. Historię komisji Maddena opisał w swojej monografii Mateusz Zemla[17].

Istotnym źródłem informacji do poznania losów polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 są listy. Przetrzymywani w obozach jenieckich żołnierze, strażnicy i funkcjonariusze mogli prowadzić korespondencję ze swoimi bliskimi, która trwała krótko. Dopiero w listopadzie 1939 r. władze radzieckie wydały zgodę na prowadzenie korespondencji, a w połowie marca 1940 r. już ona ustała. W listach, a właściwie na kartach pocztowych, jeńcy mogli zawrzeć mało informacji z racji niewielkiej powierzchni do zapisu oraz z powodu cenzury. Każda korespondencja była sprawdzana przez funkcjonariuszy NKWD i dochodziło nawet do sytuacji, że dany list nie był wysyłany. Ponadto, strona radziecka dzięki prowadzonej przez jeńców korespondencji zdobywała informacje o ich rodzinach, bliskich, co zostało wykorzystane podczas prowadzenia drugiej deportacji w kwietniu 1940 r. Mimo zbrodni katyńskiej czy wspomnianej wywózki rodzin ofiar zachowała się jednak część korespondencji z lat 1939–1940 i niektóre listy, karty pocztowe zostały opublikowane[18].

Dzienniki, pamiętniki, wspomnienia

Nurt memuarystyczny z oczywistych względów nie stanowi znaczącej części literatury dotyczącej losów polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej

15 J. Platajs, *Zbrodnia katyńska. Zeznania świadków przed polskimi sądami wojskowymi (1943–1946)*, Gdańsk 2016.

16 *Mord w lesie katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951–1952*, t. 1–3, oprac. W. Wasilewski, Warszawa 2018–2020.

17 M. Zemla, *Zbrodnia katyńska w świetle prac Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki (1951–1952)*, Warszawa 2020.

18 Zob. m.in.: *Słowa tęsknoty. Zachowane listy jeńców Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska*, oprac. E. Gruner-Żarnoch, M. Wołągiewicz, Szczecin 1996; *...wierzymy mocno że wrócisz... Korespondencja wydobyta z dołów śmierci Charkowa i Miednoje. Ze zbiorów Muzeum Katyńskiego*, red. J. Furtak, Warszawa 2016; *Tatuś Wasz jest w Rosji. Listy kieleckich Katyńczyków*, red. M. Jończyk, Kielce 2020.

w latach 1939–1940. Wspomnienia z tego okresu sporządzali ocaleni od zagłady katyńskiej, którzy po zakończeniu II wojny światowej znaleźli się poza granicami kontrolowanej przez komunistów Polski. Niestety, tylko nieliczni zdecydowali się na spisanie swoich przeżyć. Poniżej został przedstawiony przegląd wybranych źródeł wspomnieniowo-pamiętnikarskich, opublikowanych w formie zwartej.

Jak zaznaczono powyżej, wspomnienia ocalonych publikowane były na emigracji, a po 1989 r. zaczęły oficjalnie pojawiać się na polskim rynku wydawniczym, ale były przypadki ich ukazywania się w drugim obiegu. W roku 1981 w ten sposób w niezależnych edycjach nakładem „Spółdzielni Wydawniczej TON" w Toruniu i „Oficyny Liberałów" w Warszawie, dwa lata później „Krąg" w Warszawie, w 1986 r. Unii Nowoczesnego Humanizmu wyszły drukiem przeżycia z niewoli radzieckiej jeńca obozu specjalnego NKWD w Kozielsku prof. por. Stanisława Swianiewicza. Przedostatniego dnia kwietnia 1940 r. został on przywieziony do stacji kolejowej Gniezdowo, skąd specjalnymi samochodami transportowano polskich jeńców wojennych do miejsca egzekucji w Katyniu. W ostatnim momencie funkcjonariusze NKWD wydali decyzję o odesłaniu prof. Swianiewicza do Smoleńska, a stamtąd do więzień w Moskwie. Trzydzieści sześć lat po tych wydarzeniach Instytut Literacki w Paryżu wydał wspomnienia profesora po raz pierwszy (kolejne w 1989 r.). W Polsce oficjalnie przeżycia prof. Swianiewicza zostały opublikowane przez Spółdzielnię Wydawniczą „Czytelnik" w Warszawie w 1990 r. i były wznawiane w 2010 i 2016 r. przez Wydawnictwo „LTW". Łącznie ukazało się aż dziesięć wydań wspomnień prof. Swianiewicza[19]. Dostarczają one wielu istotnych informacji o obozie specjalnym NKWD w Kozielsku oraz przede wszystkim o sytuacji panującej na stacji Gniezdowo, położonej kilka kilometrów od miejsca straceń polskich jeńców.

Innym jeńcem obozu specjalnego NKWD w Kozielsku był wyświęcony po wojnie ks. Zdzisław Peszkowski, który jako podchorąży kawalerii w wyniku kampanii polskiej 1939 r. dostał się do niewoli radzieckiej. Wiosną 1940 r., podobnie jak prof. Swianiewicz nie został zamordowany w Lesie Katyńskim, a wysłany z Kozielska do obozu w Pawliszczew Borze, a następnie do Griazowca, gdzie doczekał się wstąpienia do PSZ w ZSRR. W roku 1989 nakładem Wydawnictwa Archidiecezji Warszawskiej ukazały się wspomnienia ks. Peszkowskiego, a kolejne w 1992 r. (Fundacja Centrum Ignacego J. Paderewskiego we Wrocławiu), 1993 r. (Polish Katyń Fundation), 2000 r. („Hector") i w 2017 r. (Fundacja „Golgota Wschodu"). Ksiądz Peszkowski na ich łamach opisał m.in. kwestie zakwaterowania, warunki sanitarne, życie codzienne, trudną zimę 1939/1940 r., stosunek funkcjonariuszy NKWD do jeńców, nastroje panujące w obozie kozielskim czy życie religijne. Relacja ocalonego od zagłady katyńskiej ks. Peszkowskiego stanowi jedno z ważniejszych źródeł dotyczące sytuacji w obozach specjalnych NKWD w latach 1939–1940[20].

19 S. Swianiewicz, *W cieniu Katynia*, Warszawa 2016.

20 Z. Peszkowski, *Wspomnienia jeńca z Kozielska*, Warszawa 2017.

Niezwykle cennymi źródłami informacji o obozie specjalnym NKWD w Kozielsku, momencie wyjazdu do miejsca kaźni w Lesie Katyńskim, czy emocjach bezpośrednio przed egzekucją dostarczają pamiętniki oficerów, które zostały odnalezione przy szczątkach ofiar podczas ekshumacji w Katyniu w 1943 r., a które potem trafiły do krakowskiego Państwowego Instytutu Medycyny Sądowej i Kryminalistyki. Dziś ten zbiór określany jest mianem Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla. W czasie II wojny światowej i w kolejnych latach różny był los tych dokumentów, były tworzone odpisy, część zaginęło, część była ukrywana na strychu, część dotarła poza granice Polski. Historię Archiwum dr. Robla opisał w swojej monografii Tomasz Dziedzic[21].

Podczas ekshumacji w Lesie Katyńskim w 1943 r. przy szczątkach jeńca obozu kozielskiego mjr. Adama Solskiego odnaleziono prowadzony przez niego dziennik. W roku 1989 został on wydany przez Wydawnictwo Wolne Pismo „Most" w Warszawie. Pamiętnik mjr. Solskiego jest wartościowym źródłem historycznym, zawiera zapiski o warunkach panujących w obozie jenieckim w Kozielsku, informacje o przetrzymywanych tam jeńcach wojennych, a przede wszystkim znajdują się w nim notatki już po opuszczeniu obozu, ponieważ major prowadził swój dziennik do 9 kwietnia 1940 r., czyli do dnia, kiedy został zamordowany w Katyniu[22].

W czasie II wojny światowej Armia Krajowa dostarczyła odpisy odnalezionych w dołach katyńskich pamiętników do Wielkiej Brytanii, z których zachowało się 15, a siedem zaginęło. Były przechowywane w Studium Polski Podziemnej w Londynie. W roku 1989 wydano je w Paryżu z przedmową Janusza Zawodnego, a rok później w kraju rozszerzone o kolejne pięć wspomnień[23]. Siedemnaście pamiętników oficerów z obozu specjalnego NKWD w Kozielsku, którzy zginęli w Katyniu z Archiwum dr. Robla w 2002 r. opublikował w swojej pracy Stanisław M. Jankowski[24].

W roku 2023 Instytut Pamięci Narodowej przygotował w czterech częściach dokumenty odnalezione w Katyniu podczas ekshumacji szczątków ofiar, opracowane przez zespół dr. Jana Z. Robla[25]. Publikację dopełnia opracowanie naukowe[26].

Jeśli chodzi o obóz specjalny NKWD w Starobielsku, to najważniejsze są wspomnienia mjr. Józefa Czapskiego *Wspomnienia starobielskie* i *Na nieludzkiej ziemi*. Te pierwsze wydano jeszcze w czasie II wojny światowej w 1944 r. w Rzymie, po raz drugi również w „Wiecznym Mieście" w następnym roku. W roku 1945 opublikowane zostały ponadto w języku francuskim *Souvenirs de Starobielsk* i włoskim *Ricordi di*

21 T. Dziedzic, *Archiwum katyńskie doktora Robla*, Kraków 2019.

22 A. Solski, *Pamiętnik znaleziony w Katyniu*, Warszawa 1989.

23 *Pamiętniki znalezione w Katyniu*, przedm. J. Zawodny, Paris–Warszawa 1990.

24 S.M. Jankowski, *Czterdziestu, co godzinę*, Warszawa 2002.

25 *Gdy nieme groby przemawiają... Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla*, cz. 1–4, red. E. Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warszawa 2023.

26 *Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska*, red. E. Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warszawa 2023.

Starobielsk. Po wojnie na emigracji ukazały się w języku polskim w Londynie w 1965 r. (wydane przez Polską Fundację Kulturalną) i we francuskim w 1987 r. W Polsce przed 1989 r. *Wspomnienia starobielskie* wydano w drugim obiegu: w 1979 r. („Niezależna Oficyna Wydawnicza Nowa" w Warszawie), dwukrotnie w 1981 r. przez Niezależny Instytut Wydawniczy w Olsztynie i Wydawnictwo im. gen. E. Nila-Fieldorfa w Warszawie, w 1982 r. („Krąg"), ponownie dwukrotnie w 1985 r. przez Międzyzakładową Strukturę Solidarność „V" w Warszawie oraz Bibliotekę Spotkań w Lublinie i w 1988 r. przez Łódzki Zespół Oświaty. W roku 1989 relacja mjr. Czapskiego z niewoli radzieckiej w obozie jenieckim w Starobielsku została opublikowana przez wydawnictwo „Recto", a rok później przez Niezależne Warsztaty Wydawnicze „Ogniwo" we Wrocławiu[27].

W przypadku *Na nieludzkiej ziemi*, pierwsze wydanie zostało opublikowane na emigracji przez Instytut Literacki w Paryżu w 1949 r., następne w 1962 r., również przez tę samą instytucję, a w 1969 r. przez Polską Fundację Kulturalną w Londynie. Wspomnienia doczekały się także wydań m.in. w językach: francuskim (Paryż 1947, Lozanna 1979), angielskim (Londyn 1951, Nowy Jork 1952 i ponownie Londyn 1987) oraz niemieckim (Kolonia 1967, Frankfurt nad Menem 1969). W drugim obiegu w Polsce praca mjr. Czapskiego ukazywała się m.in. w 1982 r. („Krąg" wspólnie ze *Wspomnieniami starobielskimi*) w 1984 i 1985 r. (przez Editions Spotkania), trzykrotnie w 1986 r. (Oficyna Wydawnicza „Reduta", Wydawnictwo „Most" i Solidarność Walcząca), ponownie trzykrotnie w 1987 r. (Krakowskie Towarzystwo Wydawnicze, Skarżyska Oficyna Wydawnicza „SOWa", Międzyzakładowa Struktura Solidarności „V"). Pierwsze oficjalne wydanie ukazało się w 1990 r. („Czytelnik"), a kolejne zostały wydane w 2001, 2011 i 2017 r. przez Wydawnictwo Znak[28]. *Wspomnienia starobielskie* i *Na nieludzkiej ziemi* są ważnym źródłem historycznym dotyczącym niewoli radzieckiej polskich jeńców wojennych w latach 1939–1940, ale także pokazują, jak władze ZSRR starały się zataić kwestie zbrodni katyńskiej, robiąc to także „prosto w oczy", m.in. podczas spotkań z dowództwem PSZ w ZSRR na czele z gen. Andersem niespełna rok po zakończeniu rozstrzeliwań.

Innym jeńcem obozu specjalnego NKWD w Starobielsku ocalonym od zagłady katyńskiej, który zdecydował się na spisanie swych doświadczeń z niewoli radzieckiej był Bronisław Młynarski. Jego wspomnienia po raz pierwszy zostały wydane w Londynie w 1974 r., a w Polsce w 2011 r. przez Wydawnictwo „LTW". Spisane przez Młynarskiego przeżycia dostarczają stosunkowo dużo szczegółowych informacji dotyczących życia codziennego jeńców wojennych nie tylko obozu starobielskiego, ale także juchnowskiego i griazowieckiego, a ponadto ukazują sylwetki jeńców oraz załogi obozowej[29]. Danych do poznania dnia powszedniego społeczności jenieckiej

27 J. Czapski, *Wspomnienia starobielskie. Prawda o Katyniu*, Warszawa 1991.

28 J. Czapski, *Na nieludzkiej ziemi*, Warszawa 2017.

29 B. Młynarski, *W sowieckiej niewoli*, Łomianki 2011.

obozu w Starobielsku dostarczają także wspomnienia ocalonego Jana Orlickiego[30] oraz zawodowego oficera WP gen. bryg. Czesława Jarnuszkiewicza[31]. Z ciekawego punktu widzenia przeżycia z obozu starobielskiego przedstawił natomiast w pierwszym tomie swych wspomnień Zygmunt Berling, który podczas niewoli nawiązał współpracę z władzami radzieckimi. Kontynuował ją aż do ewakuacji PSZ w ZSRR na Bliski Wschód w 1942 r.[32].

Wielu informacji o losach polskich żołnierzy w obozie starobielskim dostarcza publikacja Ewy Gruner-Żarnoch, córki zamordowanego wiosną 1940 r. jeńca, lekarza, oficera rezerwy WP Juliana Grunera, który był przetrzymywany w Starobielsku. Autorka – z wykształcenia lekarz – uczestniczyła w pracach ekshumacyjnych w Charkowie w latach 1995–1996. W swojej pracy zgromadziła wiele wcześniej niepublikowanych relacji ocalonych od zagłady katyńskiej jeńców obozu w Starobielsku[33].

W odniesieniu do obozu specjalnego NKWD w Ostaszkowie, opublikowane zostały tylko jedne wspomnienia w formie zwartej. Ich autorem był nadkomisarz Jan Bober, policjant, który w wyniku kampanii polskiej 1939 r. dostał się do niewoli radzieckiej. Wiosną 1940 r. uniknął dołów katyńskich. W swojej relacji, przechowywanej w archiwum w Wielkiej Brytanii, zawarł wiele cennych informacji. Jego wspomnienia dostarczają wiadomości m.in. o wrogim stosunku i nastawieniu władz radzieckich do polskich policjantów, czy trudnych warunkach w obozie ostaszkowskim, a później griazowieckim. Dużym walorem tej publikacji są zamieszczone informacje o innych polskich jeńcach wojennych, których spotkał nadkomisarz. Opisał ich postawy, podejście do sytuacji w jakiej się znaleźli, dokonał charakterystyki społeczności obozów jenieckich w Ostaszkowie i Griazowcu[34].

Jak wynika z powyższego przeglądu źródeł wspomnieniowo-pamiętnikarskich opublikowanych w formie zwartej, napisanych przez ocalonych od zagłady katyńskiej mamy stosunkowo niewiele. Ważne w tym kontekście było wydobycie, a następnie przez wiele lat dbanie, zabezpieczanie, przechowywanie, zwłaszcza w niesprzyjających okolicznościach wojennych, politycznych pamiętników znalezionych przy szczątkach ofiar podczas ekshumacji w Katyniu w 1943 r. Dziś po ponad 85 latach od dokonania przez władze ZSRR zbrodni katyńskiej zostały one wydane. Należy także podkreślić działania ocalonych od zagłady z wiosny 1940 r., którzy zmagając się z własnymi problemami emigracyjnego życia zdecydowali się na spisanie, a następnie opublikowanie swoich przeżyć z niewoli radzieckiej z lat 1939–1940. Dokonywali tego w okresie, gdy wydarzenia te starano się wymazać z powszechnej

30 J. Orlicki, *Poprzez Starobielsk do Piątej Dywizji Kresowej. Pamiętnik wojenny lekarza rezerwisty*, Londyn–Warszawa 1992.

31 *Wspomnienia gen. Czesława Jarnuszkiewicza. Od Sybiru do Łubianki*, Warszawa 1996.

32 Z. Berling, *Wspomnienia. Z łagrów do Andersa*, t. 1, Warszawa 1990.

33 E. Gruner-Żarnoch, *Starobielsk w oczach ocalałych jeńców*, Warszawa 2008.

34 J. Bober, *Za drutami obozów sowieckich. Wspomnienia*, oprac. K. Halicki, Łódź 2016.

świadomości, nie wolno było o nich mówić i pisać, a jednak wykazali się oni odwagą i chcieli przypominać światu o zbrodni katyńskiej. Równie dużą odwagą wykazywały się osoby, które publikowały te wspomnienia w PRL-u w drugim obiegu. Mimo że źródeł wspomnieniowo-pamiętnikarskich dotyczących niewoli radzieckiej polskich jeńców wojennych z okresu 1939–1940 nie jest zbyt wiele, dostarczają one sporo informacji i są ważnym świadectwem tych tragicznych wydarzeń.

Monografie naukowe

Już w 1989 r. na polskim rynku wydawniczym zaczęły pojawiać się monografie dotyczące niewoli radzieckiej polskich jeńców wojennych w latach 1939–1940. W roku 1989 ukazała się ważna publikacja mieszkającego w USA Janusza K. Zawodnego *Katyń,* z przedmową Zbigniewa Brzezińskiego, która oparta była na dostępnych wówczas źródłach polskich, niemieckich, brytyjskich, amerykańskich i radzieckich[35]. Jeszcze w tym samym roku została wydana praca Czesława Madajczyka *Dramat katyński*, która powstała na podstawie wcześniej nieznanych dokumentów z archiwów niemieckich i brytyjskich[36], a ponadto publikacje Jerzego Łojka[37] i Andrzeja L. Szcześniaka[38].

W latach 90. XX w. ukazywały się w Polsce kolejne publikacje o niewoli radzieckiej polskich jeńców wojennych z lat 1939–1940, m.in. autorstwa Piotra Żaronia[39], który, mimo że miał dostęp do dokumentów z Instytutu Polskiego i Muzeum im. gen. Sikorskiego w Londynie, to nie dokonał krytycznej analizy informacji w nich zawartych, co powielił w kolejnych swoich publikacjach na ten temat[40]. Z okresu tego należy wspomnieć ważną pracę Albina Głowackiego, której drugi rozdział dotyczy historii polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej, a autor przeprowadził kwerendy w ZSRR jeszcze przed zawarciem porozumień międzypaństwowych[41].

Do ważnych i przełomowych publikacji dotyczących poruszanej tematyki należą opracowania Stanisława Jaczyńskiego. Spod pióra tego naukowca wyszła pierwsza całościowa monografia na temat losów przetrzymywanych w obozach specjalnych NKWD w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie polskich oficerów, strażników i funkcjonariuszy, która w głównej mierze oparta została o dokumenty

35 J. Zawodny, *Katyń*, przedm. Z. Brzeziński, Lublin–Paryż 1989.

36 C. Madajczyk, *Dramat katyński*, Warszawa 1989.

37 J. Łojek, *Dzieje sprawy Katynia*, Białystok 1989. W 1980 r. ta praca ukazała się w drugim obiegu i została wydana przez Wydawnictwo „Głos".

38 A. Szcześniak, *Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty*, Warszawa 1989.

39 P. Żaroń, *Ostatnia wieczerza w Ostaszkowie*, Warszawa 1990.

40 Idem, *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa–Londyn 1994; idem, *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 r. Los jeńców polskich*, Toruń 2001.

41 A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941*, Łódź 1998.

przechowywane w archiwach rosyjskich[42]. W kolejnej dekadzie ukazała się publikacja tegoż autora o losach ocalonych od zagłady katyńskiej[43], a w jeszcze następnej o działaniach agenturalnych funkcjonariuszy NKWD względem polskich jeńców wojennych w latach 1939–1941[44]. Prowadząc badania S. Jaczyński zgromadził wokół siebie naukowców, którzy opracowali monografie trzech obozów specjalnych NKWD w Kozielsku[45], Ostaszkowie[46] i Starobielsku[47].

Zanim powstały wspomniane monografie, w Centralnym Muzeum Jeńców Wojennych w latach 1998–2002 ukazały się publikacje, w których opisano działalność religijną[48], naukowo-oświatową[49] i sportową[50] polskich żołnierzy w tych miejscach odosobnienia w okresie 1939–1940. Walorem tych prac jest również to, że czytelnik może zapoznać się, jak wyglądały te kwestie w niemieckich obozach Wehrmachtu i w ten sposób na tych przykładach porównać oba systemy jenieckie. Należy jeszcze odnotować, że Piotr Skotnicki podjął próbę przedstawienia życia codziennego polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1941, ale praca ta wzbogacona o fotografie zbiorów muzealnych z Muzeum Wojska Polskiego i Muzeum Katyńskiego stanowi jedynie przyczynek do dalszych badań i potrzebna jest całościowa publikacja poruszająca to istotne zagadnienie[51].

Siedemdziesiąta rocznica zbrodni katyńskiej była asumptem do podsumowania ponad 20 lat badań w suwerennej Polsce na temat losów polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940. Monografiami autorskimi, które miały realizować ten cel były prace tragicznie zmarłego w 2010 r. Andrzeja Przewoźnika, które po jego śmierci dokończyła Jolanta Adamska. Poza opisaniem warunków w obozach jenieckich, okoliczności zbrodni z wiosny 1940 r. autorzy duży nacisk

42 S. Jaczyński, *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2000.

43 S. Jaczyński, *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012.

44 S. Jaczyński, *Agenturalne rozpracowanie środowiska polskich oficerów więzionych w obozach jenieckich NKWD wrzesień 1939–sierpień 1941*, Siedlce 2021.

45 M. Fałdowska, *Obóz jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień 1939–maj 1940)*, Siedlce 2013.

46 M. Fałdowski, *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszkowie*, Szczytno 2016.

47 B. Gałek, *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2008.

48 N. Honka, *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998.

49 V. Rezler-Wasielewska, *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001.

50 W. Półchłopek, *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wehrmachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.

51 P. Skotnicki, *W sowieckiej niewoli. Życie codzienne oficerów, żołnierzy i funkcjonariuszy polskich w obozach jenieckich na terenie ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 2018.

położyli na kwestie upamiętniania tego tragicznego wydarzenia oraz przedstawienia, jak starano się zakłamać mord na polskich żołnierzach[52].

Właśnie w polskich badaniach naukowych położono większy nacisk na odpieraniu kłamstw o zbrodni katyńskiej, które były wynikiem działań władz rosyjskich, chcących zanegować wydarzenia z wiosny 1940 r. Powstały ważne publikacje, który autorami byli m.in. Krzysztof Komorowski i Witold Rawski[53], Witomiła Wołk-Jezierska[54] czy Wojciech Materski[55].

Dokonując przeglądu piśmiennictwa związanego z implikacjami zbrodni katyńskiej, należy jeszcze wspomnieć o pracach Tadeusza Wolszy, który podjął się przedstawienia, jak wymordowanie polskich jeńców wojennych wiosną 1940 r. zostało odebrane przez „polski Londyn"[56], z którą koresponduje np. praca Jolanty Chwastyk-Kowalczyk[57] oraz jakie były losy wojenne i powojenne Polaków wizytujących Katyń podczas ekshumacji w 1943 r.[58].

Kilka lat temu ukazała się praca Jolanty Adamskiej, która w swojej monografii opisała wydarzenia, jakie miały miejsce w Lesie Katyńskim, ze szczególnym uwzględnieniem lat 1940–1943[59]. Autorka poruszyła kwestię zbrodni z wiosny 1940 r., opisała czas stacjonowania w Katyniu wojsk niemieckich oraz ekshumację z 1943 r. Analogicznie prace takie powinny powstać o pozostałych miejscach kaźni.

Sprawa prac archeologiczno-ekshumacyjnych w miejscach dokonania zbrodni doczekały się także opracowań, m.in. Andrzeja Koli[60], Stanisława Mikke[61] czy pod redakcją Mariana Głoska[62].

W polskiej historiografii poruszono również sytuację rodzin jeńców wojennych przetrzymywanych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940, które w większości były represjonowane przez władze ZSRR, czego najlepszym przykładem była

52 A. Przewoźnik, J. Adamska, *Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć*, Warszawa 2010; eidem, *Zbrodnia katyńska: mord, kłamstwo, pamięć*, Kraków 2011.

53 K. Komorowski, W. Rawski, *Anty-Katyń. Jeńcy sowieccy w niewoli polskiej. Fakty i mity*, Warszawa 2006.

54 W. Wołk-Jezierska, *Kulisy zbrodni katyńskiej*, Wrocław 2005.

55 W. Materski, *Katyń nasz ból powszedni*, Warszawa 2008; idem, *Mord katyński. Siedemdziesiąt lat drogi do prawdy*, Warszawa 2010; idem, *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*, Warszawa 2012.

56 T. Wolsza, *„Katyń to już na zawsze katy i katowani". W „polskim Londynie" o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956)*, Warszawa 2008.

57 J. Chwastyk-Kowalczyk, *Katyń, dipisi, PKPR na łamach polskich czasopism uchodźczych*, Kielce 2011.

58 T. Wolsza, *„To co widziałem przekracza swą grozą najśmielsze fantazje". Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*, Warszawa 2015; idem, *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*, Poznań 2018.

59 J. Adamska, *Las Katyński w latach 1940–1943*, Warszawa 2021.

60 A. Kola, *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, wyd. 2, Toruń 2011.

61 S. Mikke, *Śpij, mężny w Katyniu, Charkowie i Miednoje*, wyd. 3, Warszawa 2011.

62 *Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995*, red. M. Głosek, Toruń 2003.

deportacja z kwietnia 1940 r. Jej celem było wywiezienie rodzin jeńców w głąb Związku Radzieckiego, co było jednym z elementów zatarcia śladów zbrodni katyńskiej. Kwestią rodzin jeńców wojennych zajmowali się m.in. Teresa Kaczorowska[63], Krzysztof Łagojda[64], Joanna Kurczab[65].

Wśród monografii zwartych poruszających tematykę losów polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 znajdują się pozycje, które można zaliczyć do opracowań z pogranicza prac naukowych i popularnonaukowych. Do tych pierwszych dlatego, że dostarczyły nowych informacji o omawianym wyżej zagadnieniu, do drugich z racji bardziej przystępnej formy dla czytelnika, m.in. przez zastosowanie swobodniejszego języka. Do takich publikacji należą prace Tadeusza K. Kisielewskiego, które poszerzyły wiedzę na temat radzieckiej niewoli polskich żołnierzy i zbrodni katyńskiej, a autor zastosował w nich interesującą formę przekazu[66], podobnie uczyniła to Eugenia Maresch[67]. Wyróżniającą się pozycją, jeśli chodzi o szatę graficzną i atrakcyjny sposób przedstawienia fragmentów różnych źródeł dotyczących omawianego problemu, jest monografia Andrzeja K. Kunerta[68].

Tematykę niewoli radzieckiej polskich oficerów poruszono także w wydawanych po 1989 r. monografiach zbiorowych. Zazwyczaj były one pokłosiem konferencji naukowych na ten temat, bądź ukazywały się z okazji kolejnych rocznic, m.in. w latach 90. XX w. zostały opublikowane prace pod redakcją Stanisława Jaczyńskiego[69], Piotra Majera i Andrzeja Misiuka[70] czy Edmunda Nowaka[71]. Siedemdziesiąta rocznica zbrodni katyńskiej przyczyniła się do wydania kolejnych monografii zbiorowych, w tym m.in. pod redakcją Andrzeja Koli i Jana Szilinga[72], Sławomira Kalbarczyka[73],

63 T. Kaczorowska, *Dzieci Katynia*, Warszawa 2010.

64 K. Łagojda, *Życie w cieniu śmierci. Losy rodzin katyńskich w latach 1939–1989 w świetle wywiadów z członkami Dolnośląskiej Rodziny Katyńskiej. Wybrane aspekty*, Wrocław 2016.

65 J. Kurczab, *Ofiary dwóch totalitaryzmów. Losy rodzin katyńskich pod okupacją sowiecką i niemiecką*, Warszawa 2020.

66 T.A. Kisielewski, *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Poznań 2008; idem, *Gibraltar i Katyń. Co kryją archiwa rosyjskie i brytyjskie*, Poznań 2009; idem, *Zatajony Katyń 1941. Nieznana tragedia polskich wojskowych*, Poznań 2011.

67 T. Maresch, *Katyń 1940*, Warszawa 2014.

68 A.K. Kunert, *Katyń. Ocalona pamięć*, Warszawa 2010.

69 *Obozy jenieckie NKWD, IX 1939–VIII 1941*, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.

70 *Losy policjantów polskich po 1 września 1939 r. Studia i materiały*, red. P. Majer, A. Misiuk, Szczytno 1996.

71 *Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej 11–12 września 1995 r.*, red. E. Nowak, Opole 1996; *Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r.*, red. E. Nowak, Opole 1997.

72 *Charków – Katyń – Twer – Bykownia. W 70. rocznicę zbrodni katyńskiej*, red. A. Kola, J. Sziling, Toruń 2011.

73 *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010.

Joanny Żelazko i Piotra Zawilskiego[74], Wojciecha Lisa[75], Violetty Rezler-Wasielewskiej[76], Jerzego Bednarka i Dariusza Roguta[77] czy Dominiki Siemińskiej[78]. Kolejna 80. rocznica była np. asumptem do opublikowania przez Instytut Pamięci Narodowej monografii zwartej dotyczącej nowych ustaleń badawczych związanych ze zbrodnią katyńską, z naciskiem na przedstawienie przez autorów artykułów historii związanych z losami więźniów przetrzymywanych w więzieniach w tzw. ZU[79]. Mówiąc o monografiach zbiorowych nie można przede wszystkim zapominać o serii „Zeszyty Katyńskie", których wyszło aż 26 tomów, obecnie dostępnych online[80].

Na koniec przeglądu wybranych monografii zwartych warto wspomnieć o kilku publikacjach, których autorami byli zagraniczni historycy. To ważne, że po 1989 r. ukazywały się prace wcześniej wydawane na emigracji, ponieważ polscy czytelnicy mogli zapoznać się, jak za granicą postrzegane były losy polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940, jak przedstawiał się stan badań oraz jaka była wiedza dotycząca zbrodni katyńskiej, która zazwyczaj stawała się głównym wątkiem zagranicznych opracowań. Można wymienić publikacje Natalii Lebiediew[81], Inessy Jażborowskiej, Anatolija Jabłokowa i Jurija Zorii[82], Władimira Abarinowa[83], Allena Paula[84], Franza Kadella[85] czy Ołeksandra Zinczenko[86].

Ważnym problemem badawczym po 1989 r. było ustalenie listy przetrzymywanych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 polskich oficerów, strażników i funkcjonariuszy, a potem sporządzanie haseł biograficznych. W roku 1948 ocalony od zagłady katyńskiej jeniec obozu starobielskiego mjr Adam Moszyński po latach poszukiwań na łamach londyńskiego „Orła Białego" publikował listy zaginionych w ZSRR jeńców wojennych z obozów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku, które w 1949 r. zostały zebrane i wydane w Londynie (wyd. 2 w 1982 r.), w Polsce książka ta

74 *Jeńcy wojenni z Łódzkiego – ofiary Zbrodni Katyńskiej*, red. J. Żelazko, P. Zawilski, Łódź 2011.

75 *Katyń 1940. Walka o prawdę*, red. W. Lis, Toruń 2012.

76 *O niewoli w 70 lat po wojnie. Studia i materiały*, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2017.

77 *Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów*, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź–Warszawa 2018.

78 *Charków – Katyń – Twer – Bykownia. Materiały z konferencji naukowej w związku z siedemdziesiątą piątą rocznicą zbrodni katyńskiej, Toruń, 14 IV 2015 r.*, red. D. Siemińska, Toruń 2021.

79 *Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty*, red. S. Kalbarczyk. W. Wasilewski, Warszawa 2025.

80 https://edukacja.ipn.gov.pl/edu/materialy-edukacyjne/wirtualna-paczka-edukac/zbrodnia-katynska/materialy-do-pobrania-i/92589,Zeszyty-Katynskie.html [dostęp: 18 II 2026 r.].

81 N. Lebiediewa, *Katyń. Zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1998.

82 I. Jażborowska, A. Jabłokow, J. Zoria, *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.

83 W. Abarinow, *Oprawcy z Katynia*, Kraków 2007.

84 A. Paul, *Katyń*, Warszawa 2007.

85 F. Kadell, *Kłamstwo katyńskie. Historia pewnej manipulacji. Fakty, dokumenty, świadkowie*, Wrocław 2008.

86 O. Zinczenko, *Katyń. Śladami polskich oficerów*, Olszanica 2015.

ukazała się w 1989 r. Lista była niekompletna – liczyła jedynie 9888 zamordowanych jeńców[87]. W tym samym roku wyszła drukiem, opracowana przez wspomnianego już Andrzeja L. Szcześniaka, praca, która zawiera listy ofiar wydobytych z grobów katyńskich, a w drugiej części listy zaginionych z obozów w Kozielsku, Ostaszkowie i Starobielsku – zgodnie z ówczesnym stanem badań[88].

Idąc za przykładem mjr. Moszyńskiego, w kraju zrekonstruowania listy polskich jeńców w niewoli radzieckiej podjął się wspomniany już Jędrzej Tucholski, który wzorem oficera publikował ją w częściach w Rodzinnym Tygodniku Katolików „Zorza", a następnie została ona wydana w całości[89].

W latach 90. XX w. w dalszym ciągu trwały prace nad ustaleniem listy polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej. Rezultatem prac były opublikowane wykazy opracowane przez Zuzannę Gajowniczek[90], czy wydanie przez Ośrodek „Karta" w ramach „Indeksu Represjonowanych" list pod redakcją Marii Skrzyńskiej-Pławińskiej z podstawowymi danymi ofiar zbrodni katyńskiej, którzy zostali zamordowani w Katyniu[91], Charkowie[92] i Twerze[93]. Wydano ponadto listy przetrzymywanych polskich jeńców wojennych w pozostałych radzieckich obozach jenieckich w Griazowcu, Suzdalu[94], Juży[95], Starobielsku[96]. W roku 2013 Ośrodek „Karta" wydał poprawioną listę zamordowanych w Katyniu[97].

87 A. Moszyński, *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk zaginieni w Rosji Sowieckiej*, Warszawa 1989.

88 A. Szcześniak, *Katyń. Lista ofiar i zaginionych jeńców obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*, Warszawa 1989.

89 J. Tucholski, *Mord w Katyniu…*

90 *Ukraiński ślad Katynia*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995; *Śladem zbrodni katyńskiej*, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998.

91 *Rozstrzelani w Katyniu. Alfabetyczny spis 4410 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich i niemieckich*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995.

92 *Rozstrzelani w Charkowie. Alfabetyczny spis 3739 jeńców polskich ze Starobielska rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich i polskich*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1996.

93 *Rozstrzelani w Twerze. Alfabetyczny spis 6314 jeńców polskich z Ostaszkowa rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940 i pogrzebanych w Miednoje, według źródeł sowieckich i polskich*, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1997.

94 *Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu. Alfabetyczne wykazy 3640 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Griazowcu i Suzdalu*, red. E. Rybarska, Warszawa 1998.

95 *Jeńcy w Juży. Alfabetyczny wykaz 9567 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – skoncentrowanych latem 1941 w obozie jenieckim NKWD w Juży*, red. E. Rybarska, Warszawa 2000.

96 *Jeńcy obozu lwowskiego. Alfabetyczny wykaz 12 002 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – skoncentrowanych latem 1941 r. w Starobielsku*, red. E. Rybarska, Warszawa 2001.

97 *Zabici w Katyniu. Alfabetyczny spis 4415 jeńców polskich z Kozielska zabitych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich*, red. A. Gurjanow, A. Dzienkiewicz, Warszawa 2013.

Powyższe wykazy uzupełniała m.in. publikacja Małgorzaty Grupy i Ryszarda Kaźmierczaka, która zawiera nazwiska ofiar ustalone na podstawie znalezionych podczas prac archeologiczno-ekshumacyjnych dokumentów i przedmiotów[98]. Publikacja ta jest przykładem tego, że podczas ustalania wykazów jeńców wojennych przetrzymywanych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 poza dokumentami istotnym źródłem były także wyniki prac archeologiczno-ekshumacyjnych prowadzonych w miejscach kaźni.

Ważne było opracowanie i wydanie dzięki Radzie Ochrony Pamięci Walk i Męczeństwa ksiąg cmentarnych, które zawierają krótkie biogramy i w wybranych przypadkach zdjęcia ofiar z wiosny 1940 r. Powstały one na podstawie udostępnionych przez stronę rosyjską na początku lat 90. XX w. szczegółowych wykazów jeńców z trzech obozów specjalnych NKWD i list transportowych. Mając te wykazy, po przeprowadzeniu wielu kwerend, grupa pracujących przy księgach cmentarnych badaczy mogła opracować dane biograficzne zamordowanych. Do tej pory ukazały się (kolejno) wykazy spoczywających na cmentarzach w Katyniu[99], Charkowie (Piatichatkach)[100], Miednoje[101] oraz niepełny w Bykowni[102].

Poza ustaleniem ogólnych list przetrzymywanych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 polskich oficerów, strażników i funkcjonariuszy trwały prace nad tworzeniem wykazów, haseł biograficznych z podziałem na: rodzaj formacji, w jakich służyli jeńcy (WP, KOP, SG, SW, Policja Państwowa), zawód wykonywany w cywilu, ponieważ większość z nich była oficerami rezerwy, czy region Polski z jakiego się wywodzili.

Do ważnych zestawień należy wykaz ofiar zbrodni katyńskiej, którzy zostali odznaczeni Orderem Wojennym Virtuti Militari[103].

Jeśli chodzi o zbiorcze wykazy oficerów WP, którzy znajdowali się w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 z podziałem na rodzaje broni i służb, czy na oficerów zawodowych i rezerwy, brakuje tego typu publikacji i należy podjąć dalsze badania.

98 M. Grupa, R. Kaźmierczak, *Dowody wydobyte z ziemi. Nazwiska oficerów Wojska Polskiego odczytane na dokumentach i przedmiotach wydobytych podczas prac archeologiczno-ekshumacyjnych w Charkowie w latach 1995–1996*, Warszawa 2001.

99 *Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. J. Snitko-Rzeszut i in., Warszawa 2000.

100 *Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, oprac. J. Ciesielski i in., Warszawa 2003.

101 *Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego*, t. 1–2, red. G. Jakubowski, Warszawa 2006.

102 *Polski cmentarz wojenny Kijów–Bykownia. Księga cmentarna*, t. 1: *A–B*, red. nauk. A. Kunert, noty oprac. P. Libera i in., Warszawa 2015. Autorzy tej publikacji przygotowują pełną wersję księgi cmentarnej pochowanych na cmentarzu w Bykowni.

103 K. Banaszek, W.K. Roman, Z. Sawicki, *Kawalerowie Orderu Virtuti Militari w mogiłach katyńskich*, Warszawa 2000.

Oficerowie kawalerii doczekali się takiego opracowania, które sporządził rtm. Zygmunt Godyń. Zostało ono wydane w Londynie w 1976 r., a w Polsce w 2015 r.[104] – niestety jedynie w formie reprintu. Nie dokonano żadnych ingerencji w wydanie londyńskie, a przecież stan badań od lat 70. XX w. znaczenie się poszerzył i ustalenia rtm. Godynia wymagają weryfikacji. W roku 2025 wyszło drukiem opracowanie dotyczące oficerów wojsk pancernych[105].

Przed 1989 r. w Polsce tematem tabu były dzieje polskich formacji granicznych okresu II RP, z kart historii starano się zwłaszcza wymazać dokonania KOP, który bronił Kresów Wschodnich przed ZSRR. Wśród jeńców wojennych w niewoli radzieckiej z lat 1939–1940 byli żołnierze KOP oraz SG. Po 1989 r. prowadzono działania, aby ustalić listy zamordowanych jeńców tych formacji. Najpierw w 2000 r. powstała praca Mirosława J. Rubasa[106], a 16 lat później bardziej szczegółowe opracowanie pod redakcją Artura Ochała[107].

Po 1989 r. trwały również prace nad ustaleniem losów funkcjonariuszy Policji Państwowej[108], czy SW[109], którzy dostali się do radzieckiej niewoli.

Jak wspomniano, powstały również wykazy zamordowanych w ramach zbrodni katyńskiej jeńców ze względu na wykonywany zawód w cywilu. Takie zestawienia zostały przygotowane np. w przypadku pracowników naukowych[110], lekarzy weterynarii[111] czy kolejarzy[112].

104 Z. Godyń, *Straty spośród kawalerzystów i pancernych z rąk sowieckich w II wojnie światowej*, Londyn 1976; wyd. 2 repr., Warszawa 2015.

105 F. Idkowiak, *Pancerni w mogiłach katyńskich*, Warszawa 2025.

106 M.J. Rubas, *Katyńska lista strat formacji granicznych. Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariusze Straży Granicznej pomordowani i zaginieni na Wschodzie na przełomie lat 1939/1940*, Warszawa 2000.

107 *Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i Straży Granicznej – ofiary Zbrodni Katyńskiej*, red. A. Ochał, Warszawa 2016.

108 *Lista ostaszkowska. Spis polskich policjantów i funkcjonariuszy służb granicznych zamordowanych i zaginionych po 1 września 1939 roku*, Szczytno 1993; *Naznaczeni piętnem Ostaszkowa. Wykazy jeńców obozu ostaszkowskiego i ich rodzin*, Warszawa 2000; *Martyrologia policjantów województwa poznańskiego II RP*, red. Z. Smolarek, A. Borowski, Szczytno 2010; P. Zawilski, T. Walkiewicz, *Funkcjonariusze Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi. Ofiary zbrodni katyńskiej*, Łódź 2020.

109 T. Szczepański, *Funkcjonariusze i pracownicy więziennictwa RP zabici w zbrodni katyńskiej*, Warszawa 2024.

110 A. Rybicki, *Uniwersytecka Księga Katyńska. Pamięci pracowników naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego zamordowanych wiosną 1940 roku przez NKWD*, Kraków 2000; S. Kalbarczyk, *Pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej*, Warszawa 2001.

111 W. Lutyński, *Lista lekarzy weterynarii jeńców obozów w Kozielsku i Starobielsku zamordowanych w Katyniu i Charkowie*, Warszawa 1998.

112 B. Wardawy, *Kolejarze w Katyniu i innych miejscach kaźni i udręki*, t. 1–2, Lublin 2010.

Prowadzone były także prace na szczeblu regionalnym dotyczące ustalenia listy ofiar zbrodni katyńskiej, np. powstańców wielkopolskich[113]. Zostały opracowane i wydane publikacje odnoszące się m.in. do ofiar pochodzących z Lubelszczyzny[114], Wielkopolski[115], ziemi wadowickiej[116] czy ziemi kutnowskiej[117].

Warto odnotować to, że po 1989 r. najwięcej zbiorczych opracowań związanych z niewolą radziecką polskich jeńców wojennych z lat 1939–1940 dotyczy losów duchownych[118]. Ukazały się drukiem publikacje Bogusława Szwedo[119] oraz pod redakcją m.in. Barbary Tarkowskiej[120], Ewy Kowalskiej i Danuty Jastrzębskiej-Golonki[121].

Po omówieniu wybranych opracowań zbiorczych, należy wspomnieć o biografistyce. Niestety, zasadne jest stwierdzenie, że po 1989 r. powstało stosunkowo niewiele publikacji opisujących indywidualne losy polskich jeńców wojennych przetrzymywanych w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940.

Jeśli chodzi o oficerów zawodowych i niezawodowych przedwojennego WP, to swoich biografii doczekali się m.in. Mieczysław Smorawiński[122], Zygmunt Berling[123], Jan Boroń[124], Stanisław Swianiewicz[125], Zygmunt Bugajski[126], a także Henryk

113 J. Pańczakowa, M. Cichoń, *Powstańcy wielkopolscy w grobach katyńskich*, Poznań 2010.

114 *Lubelska Lista Katyńska*, oprac. A. Winiarz, Lublin 1997. W pracy zostało zamieszczonych 260 biogramów oficerów WP, żołnierzy KOP, strażników SG i SW, funkcjonariuszy Policji Państwowej, związanych z Lubelszczyzną.

115 W. Bogajewski, *Mieszkańcy województwa poznańskiego ofiary ludobójstwa katyńskiego*, Poznań 2018.

116 M. Siwiec-Cielebon, *Vinctis non victis. Pokonanym nie zwyciężonym. Wadowicka lista katyńska. Synowie ziemi wadowickiej i żołnierze garnizonu Wadowice polegli i pomordowani w wyniku agresji sowieckiej 1939–1940 r.*, Wadowice 2010.

117 A. Olewnik, C. Widelski, M. Żmuda, *Katyńczycy Ziemi Kutnowskiej*, Kutno 1993.

118 P. Pleskot, *Księża z Katynia*, Kraków 2020.

119 B. Szwedo, *Wierni do końca. Kapelani wojskowi ofiary Zbrodni Katyńskiej*, Warszawa 2020.

120 *Kapelani wojska polskiego pomordowani na wschodzie 1940–1941. Materiały i źródła do biografii duszpasterzy Wojska Polskiego z lat 1919–1939 wszystkich wyznań religijnych – ofiar zbrodni katyńskiej*, red. B. Tarkowska, Warszawa–Mińsk Mazowiecki 2013; B. Tarkowska, *Kapelani Wojska Polskiego pomordowani na wschodzie 1940–1941. Suplement*, Warszawa–Mińsk Mazowiecki 2016; *W obliczu Boga ślubuję Ojczyźnie. Rzecz o kapelanach katyńskich*, red. B. Tarkowska-Ziółkowska, Rzeszów 2022.

121 *Vinctis non victis. Pamięci osób duchownych, ofiar mordu katyńskiego*, red. E. Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warszawa 2025.

122 S.S. Fusiecki, *Generał Mieczysław Makary Smorawiński 25.12.1893 Kalisz–1940 Katyń*, Warszawa 1994; M. Mazur, *Generał Mieczysław Smorawiński. Syn ziemi turkowskiej i kaliskiej*, Turek 2012.

123 A. Topol, *Zygmunt Henryk Berling 1896–1980*, Katowice 1990; S. Jaczyński, *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993.

124 E. Kowalska, *Młyny czasu. Jan Boroń od Orzechówki do Starobielska*, Warszawa 2014.

125 W. Łysek, *Intelektualny włóczęga. Biografia Stanisława Swianiewicza*, Warszawa 2023.

126 B. Kułan, *Nieznana ofiara Katynia. Zygmunt Bugajski (1887–1940). Prawnik i penitencjarysta*, Kraków 2018.

Lewandowski[127]. Liczne opracowania powstały na temat jedynej kobiety jeńca – ofiary zbrodni katyńskiej por. pilota Janiny Lewandowskiej[128].

Podobnie jak w przypadku opracowań zbiorczych ustalających listy jeńców ofiar zbrodni katyńskiej, po 1989 r. powstało stosunkowo dużo biografii duchownych. Swoje opracowania mają m.in. ks. Zdzisław Peszkowski (wyświęcony już po II wojnie światowej)[129], ks. Jan Ziółkowski[130], ks. Edmund Nowak[131], czy ks. Edward Choma[132].

* * *

Podsumowując, w niniejszym opracowaniu ze względu na ograniczenia objętościowe przedstawiono wybrane, powstałe w Polsce w latach 1989–2025 publikacje zwarte, poruszające kwestię przetrzymywanych w obozach specjalnych NKWD w Kozielsku, Starobielsku i Ostaszkowie polskich oficerów i więzieniach w tzw. ZB i ZU żołnierzy, strażników oraz funkcjonariuszy. Autor artykułu dokonał subiektywnego wyboru i zdaje sobie sprawę, że omówił tylko część dorobku polskiej historiografii odnośnie do tego ważnego, trudnego i wielowątkowego zagadnienia. Można z całą świadomością stwierdzić, że polscy historycy wykonali dotychczas ważną pracę, aby opracować, przypomnieć losy żołnierzy, funkcjonariuszy, strażników znajdujących się w niewoli radzieckiej w latach 1939–1940 po okresie panującego tabu i cenzury wydawniczej w PRL-u. Niewola radziecka doczekała się obszernej literatury. Problem ten wymaga jednak dalszych badań naukowych i kolejnych publikacji. Przeszkodą będzie dostęp do radzieckich źródeł archiwalnych nieujawnionych w momencie rozpadu ZSRR i w pierwszym okresie funkcjonowania Federacji Rosyjskiej, jak uważa Sławomir Kalbarczyk – najpierw nie był najgorszy, z biegiem czasu ograniczany, a obecnie, zapewne, na wiele lat niemożliwy dla polskich badaczy.

127 K. Lewandowska, *Chciałabym Go zobaczyć... Kapitan Henryk Lewandowski (1900–1940). W 80. rocznicę zbrodni katyńskiej*, Poznań 2020.

128 J. Grajek, *Porucznik pilot Janina Lewandowska (biografia)*, Lusowo 2005.

129 G. Łęcicki, *Harcerz, ułan, kapłan. Ksiądz Zdzisław Peszkowski 1918–2007*, Warszawa 2018. Powstały trzy wydania.

130 *Ksiądz Jan Leon Ziółkowski ostatni kapelan Kozielska*, oprac. Z. Jastrzębiec-Peszkowski, B. Ziółkowska-Tarkowska, S.Z. Zdrojewski, Warszawa–Łódź 2003; B. Tarkowska, *Kapelan Ziółkowski. Droga do Katynia*, Warszawa 2010.

131 *Ksiądz pułkownik dr Edmund Nowak (1891–1940). Kapłan diecezji włocławskiej, kapelan służby czynnej Wojska Polskiego, uczestnik wojny z bolszewikami, duszpasterz w dekanatach religijnych Grodno, Wilno, Lublin, dziekan polowy II armii WP „Lublin": jeniec sowieckich obozów zamordowany w Twerze, pogrzebany w Miednoje, pośmiertnie mianowany ze stopnia podpułkownika na stopień pułkownika Wojska Polskiego*, oprac. i red. B. Tarkowska, Warszawa 2022.

132 A. Krysiak, *Na chwałę Bogu i Ojczyźnie. Ksiądz ppłk Edward Choma 1889–1940*, Warszawa 2023.

Bibliografia

ŹRÓDŁA OPUBLIKOWANE

Dokumenty Katynia. Decyzja, red. J. Snopkiewicz, A. Zakrzewski, Warszawa 1992.

Katyń. Dokumenty ludobójstwa. Dokumenty i materiały archiwalne przekazane Polsce 14 października 1992 r., Warszawa 1992.

Katyń. Dokumenty zbrodni, t. 1: *Jeńcy niewypowiedzianej wojny: sierpień 1939–marzec 1940*, Warszawa 1995; t. 2: *Zagłada: marzec 1939–czerwiec 1940*, Warszawa 1998; t. 3: *Losy ocalałych: lipiec 1940–marzec 1945*, Warszawa 2001; t. 4: *Echa Katynia: kwiecień 1943–marzec 2005*, Warszawa 2005.

Katyń. Relacje, wspomnienia, publicystyka, wstęp i oprac. A.L. Szcześniak, Warszawa 1989.

Katyń. Wybór publicystyki 1943–1988, oprac. A. Kwiatkowska-Viatteau, Warszawa 1989.

Mord w lesie katyńskim. Przesłuchania przed amerykańską komisją Maddena w latach 1951–1952, t. 1–3, oprac. W. Wasilewski, Warszawa 2018–2020.

Platajs J., *Zbrodnia katyńska. Zeznania świadków przed polskimi sądami wojskowymi (1943–1946)*, Gdańsk 2016.

Słowa tęsknoty. Zachowane listy jeńców Kozielska, Ostaszkowa i Starobielska, oprac. E. Gruner-Żarnoch, M. Wołągiewicz, Szczecin 1996.

Tatuś Wasz jest w Rosji. Listy kieleckich Katyńczyków, red. M. Jończyk, Kielce 2020.

...wierzymy mocno że wrócisz... Korespondencja wydobyta z dołów śmierci Charkowa i Miednoje. Ze zbiorów Muzeum Katyńskiego, red. J. Furtak, Warszawa 2016.

Z archiwów sowieckich, t. 1: *Polscy jeńcy wojenni w ZSRR 1939–1941*, oprac. i wstęp W. Materski, Warszawa 1992.

Zbrodnia Katyńska. Dokumenty i publicystyka, wstęp i oprac. J. Czmut, Warszawa 1990.

DZIENNIKI, PAMIĘTNIKI, WSPOMNIENIA

Berling Z., *Wspomnienia. Z łagrów do Andersa*, t. 1, Warszawa 1990.

Bober J., *Za drutami obozów sowieckich. Wspomnienia*, oprac. K. Halicki, Łódź 2016.

Czapski J., *Na nieludzkiej ziemi*, Warszawa 2017.

Czapski J., *Wspomnienia starobielskie. Prawda o Katyniu*, Warszawa 1991.

Gdy nieme groby przemawiają... Archiwum dr. Jana Zygmunta Robla, cz. 1–4, red. E. Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warszawa 2023.

Gruner-Żarnoch E., *Starobielsk w oczach ocalałych jeńców*, Szczecin 2001; Warszawa 2008.

Jankowski S.M., *Czterdziestu, co godzinę*, Warszawa 2002.

Młynarski B., *W sowieckiej niewoli*, Londyn 1974; Łomianki 2011.

Orlicki J., *Poprzez Starobielsk do Piątej Dywizji Kresowej. Pamiętnik wojenny lekarza rezerwisty*, Londyn–Warszawa 1992.

Pamiętniki znalezione w Katyniu, przedm. J. Zawodny, wyd. 2 rozsz., Paris––Warszawa 1990.

Peszkowski Z., *Wspomnienia jeńca z Kozielska*, Warszawa 2017.

Solski A., *Pamiętnik znaleziony w Katyniu*, Warszawa 1989.
Swianiewicz S., *W cieniu Katynia*, Warszawa 2016.
Wspomnienia gen. Czesława Jarnuszkiewicza. Od Sybiru do Łubianki, Warszawa 1996.

OPRACOWANIA

Abarinow W., *Oprawcy z Katynia*, Kraków 2007.
Adamska J., *Las Katyński w latach 1940–1943*, Warszawa 2021.
Banaszek K., Roman W.K., Sawicki Z., *Kawalerowie Orderu Virtuti Militari w mogiłach katyńskich*, Warszawa 2000.
Bogajewski W., *Mieszkańcy województwa poznańskiego ofiary ludobójstwa katyńskiego*, Poznań 2018.
Charków – Katyń – Twer – Bykownia. Materiały z konferencji naukowej w związku z siedemdziesiątą piątą rocznicą zbrodni katyńskiej, Toruń, 14 IV 2015 r., red. D. Siemińska, Toruń 2021.
Charków – Katyń – Twer – Bykownia. W 70. rocznicę zbrodni katyńskiej. Zbiór studiów, red. A. Kola, J. Sziling, Toruń 2011.
Charków. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego, oprac. J. Ciesielski i in., Warszawa 2003.
Chwastyk-Kowalczyk J., *Katyń, dipisi, PKPR na łamach polskich czasopism uchodźczych*, Kielce 2011.
Dziedzic T., *Archiwum katyńskie doktora Robla*, Kraków 2019.
Fałdowska M., *Obóz jeńców wojennych w Kozielsku (wrzesień–maj 1940)*, Siedlce 2013.
Fałdowski M., *Zagłada polskich policjantów więzionych w obozie specjalnym NKWD w Ostaszkowie*, Szczytno 2016.
Fusiecki S. S., *Generał Mieczysław Makary Smorawiński 25.12.1893 Kalisz–1940 Katyń*, Warszawa 1994.
Gałek B., *Starobielsk. Obóz jeniecki NKWD wrzesień 1939–maj 1940*, Warszawa 2008.
Gdy nieme groby przemawiają... Spuścizna katyńska, red. E. Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warszawa 2023.
Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej, 1939–1941*, Łódź 1998.
Godyń Z., *Straty spośród kawalerzystów i pancernych z rąk sowieckich w II wojnie światowej*, Londyn 1976; wyd. 2, repr., Warszawa 2015.
Grajek J., *Porucznik pilot Janina Lewandowska (biografia)*, Lusowo 2005.
Grupa M., Kaźmierczak R., *Dowody wydobyte z ziemi. Nazwiska oficerów Wojska Polskiego odczytane na dokumentach i przedmiotach wydobytych podczas prac archeologiczno-ekshumacyjnych w Charkowie w latach 1995–1996*, Warszawa 2001.
Harz M., *Bibliografia zbrodni katyńskiej. Materiały z lat 1943–1993*, Warszawa 1993.
Honka N., *Życie religijne żołnierzy polskich w niewoli niemieckiej i radzieckiej podczas II wojny światowej*, Opole 1998.
Idkowiak F., *Pancerni w mogiłach katyńskich*, Warszawa 2025.

Jaczyński S., *Agenturalne rozpracowanie środowiska polskich oficerów więzionych w obozach jenieckich NKWD wrzesień 1939–sierpień 1941*, Siedlce 2021.

Jaczyński S., *Historiografia zbrodni katyńskiej*, „Przegląd Historyczno-Wojskowy" 2005, nr 1.

Jaczyński S., *Ocaleni od zagłady. Losy oficerów polskich ocalałych z masakry katyńskiej*, Warszawa 2012.

Jaczyński S., *Stan badań nad zbrodnią katyńską z perspektywy 65 lat.* W: *Zbrodnia katyńska. Polskie śledztwo*, Warszawa 2005 („Zeszyty Katyńskie" nr 20).

Jaczyński S., *Zagłada oficerów Wojska Polskiego na Wschodzie: wrzesień 1939––maj 1940*, Warszawa 2000.

Jaczyński S., *Zygmunt Berling. Między sławą a potępieniem*, Warszawa 1993.

Jażborowska I., Jabłokow A., Zoria J., *Katyń. Zbrodnia chroniona tajemnicą państwową*, Warszawa 1998.

Jeńcy obozu lwowskiego. Alfabetyczny wykaz 12 002 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – skoncentrowanych latem 1941 r. w Starobielsku, red. E. Rybarska, Warszawa 2001.

Jeńcy w Griazowcu i Suzdalu. Alfabetyczne wykazy 3640 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i przedwojennych obywateli polskich innych narodowości – przetrzymywanych w sowieckich obozach w Griazowcu i Suzdalu, red. E. Rybarska, Warszawa 1998.

Jeńcy w Juży. Alfabetyczny wykaz 9567 jeńców wojennych z 1939 roku – Polaków i obywateli polskich – skoncentrowanych latem 1941 w obozie jenieckim NKWD w Juży, red. E. Rybarska, Warszawa 2000.

Jeńcy wojenni II wojny światowej. Stan archiwów i najnowszych badań. Materiały z ogólnopolskiej konferencji naukowej 11–12 września 1995 r., red. E. Nowak, Opole 1996.

Jeńcy wojenni z Łódzkiego – ofiary Zbrodni Katyńskiej, red. J. Żelazko, P. Zawilski, Łódź 2011.

Kaczorowska T., *Dzieci Katynia*, Warszawa 2010.

Kadell F., *Kłamstwo katyńskie. Historia pewnej manipulacji. Fakty, dokumenty, świadkowie*, Wrocław 2008.

Kalbarczyk S., *Pracownicy nauki – ofiary zbrodni sowieckich w latach II wojny światowej*, Warszawa 2001.

Kalbarczyk S., *Zbrodnia Katyńska po 70 latach: krótki przegląd ustaleń historiografii.* W: *Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa*, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010.

Kapelani Wojska Polskiego pomordowani na wschodzie 1940–1941. Materiały i źródła do biografii duszpasterzy Wojska Polskiego z lat 1919–1939 wszystkich wyznań religijnych – ofiar zbrodni katyńskiej, red. B. Tarkowska, Warszawa–Mińsk Mazowiecki 2013.

Katyń. Księga cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego, oprac. J. Snitko-Rzeszut i in., Warszawa 2000.

Katyń 1940. Walka o prawdę, red. W. Lis, Toruń 2012.

Katyń w świetle badań terenowych 1994–1995, red. M. Głosek, Toruń 2003.

Kisielewski T.A., *Gibraltar i Katyń. Co kryją archiwa rosyjskie i brytyjskie*, Poznań 2009.

Kisielewski T.A., *Katyń. Zbrodnia i kłamstwo*, Poznań 2008.

Kisielewski T.A., *Zatajony Katyń 1941. Nieznana tragedia polskich wojskowych*, Poznań 2011.

Kola A., *Archeologia zbrodni. Oficerowie polscy na cmentarzu ofiar NKWD w Charkowie*, wyd. 2, Toruń 2011.

Komorowski K., Rawski W., *Anty-Katyń. Jeńcy sowieccy w niewoli polskiej. Fakty i mity*, Warszawa 2006.

Kowalska E., *Młyny czasu. Jan Boroń od Orzechówki do Starobielska*, Warszawa 2014.

Krysiak A., *Na chwałę Bogu i Ojczyźnie. Ksiądz ppłk Edward Choma 1889–1940*, Warszawa 2023.

Ksiądz Jan Leon Ziółkowski ostatni kapelan Kozielska, oprac. Z. Jastrzębiec-Peszkowski, B. Ziółkowska-Tarkowska, S.Z. Zdrojewski, Warszawa–Łódź 2003.

Ksiądz pułkownik dr Edmund Nowak (1891–1940). Kapłan diecezji włocławskiej, kapelan służby czynnej Wojska Polskiego, uczestnik wojny z bolszewikami, duszpasterz w dekanatach religijnych Grodno, Wilno, Lublin, dziekan polowy II armii WP „Lublin": jeniec sowieckich obozów zamordowany w Twerze, pogrzebany w Miednoje, pośmiertnie mianowany ze stopnia podpułkownika na stopień pułkownika Wojska Polskiego, oprac. i red. B. Tarkowska, Warszawa 2022.

Kułan B., *Nieznana ofiara Katynia. Zygmunt Bugajski (1887–1940). Prawnik i penitencjarysta*, Kraków 2018.

Kunert A.K., *Katyń. Ocalona pamięć*, Warszawa 2010.

Kurczab J., *Ofiary dwóch totalitaryzmów. Losy rodzin katyńskich pod okupacją sowiecką i niemiecką*, Warszawa 2020.

Lebiediewa N., *Katyń. Zbrodnia przeciwko ludzkości*, Warszawa 1998.

Lewandowska K., *Chciałabym Go zobaczyć... Kapitan Henryk Lewandowski (1900–1940). W 80. rocznicę zbrodni katyńskiej*, Poznań 2020.

Lista ostaszkowska. Spis polskich policjantów i funkcjonariuszy służb granicznych zamordowanych i zaginionych po 1 września 1939 roku, Szczytno 1993.

Losy policjantów polskich po 1 września 1939 r. Studia i materiały, red. P. Majer, A. Misiuk, Szczytno 1996.

Lubelska Lista Katyńska, oprac. A. Winiarz, Lublin 1997.

Lutyński W., *Lista lekarzy weterynarii jeńców obozów w Kozielsku i Starobielsku zamordowanych w Katyniu i Charkowie*, Warszawa 1998.

Łagojda K., *Życie w cieniu śmierci. Losy rodzin katyńskich w latach 1939–1989 w świetle wywiadów z członkami Dolnośląskiej Rodziny Katyńskiej. Wybrane aspekty*, Wrocław 2016.

Łęcicki G., *Harcerz, ułan, kapłan. Ksiądz Zdzisław Peszkowski 1918–2007*, Warszawa 2018.

Łojek J., *Dzieje sprawy Katynia*, Białystok 1989.

Łysek W., *Intelektualny włóczęga. Biografia Stanisława Swianiewicza*, Warszawa 2023.

Madajczyk C., *Dramat katyński*, Warszawa 1989.

Maresch T., *Katyń 1940*, Warszawa 2014.

Martyrologia policjantów województwa poznańskiego II RP, red. Z. Smolarek, A. Borowski, Szczytno 2010.

Materski W., *Katyń nasz ból powszedni*, Warszawa 2008.

Materski W., *Katyń. Od kłamstwa ku prawdzie*, Warszawa 2012.

Materski W., *Mord katyński. Siedemdziesiąt lat drogi do prawdy*, Warszawa 2010.

Materski W., *Tematyka polska w materiałach postsowieckiego zasobu archiwalnego*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej" 1998, t. 33.

Materski W., *Zbrodnia katyńska w literaturze naukowej*, „Łambinowicki Rocznik Muzealny" 1997, nr 20.

Mazur M., *Generał Mieczysław Smorawiński. Syn ziemi turkowskiej i kaliskiej*, Turek 2012.

Miednoje. Księga Cmentarna Polskiego Cmentarza Wojennego, t. 1–2, red. G. Jakubowski, Warszawa 2006.

Mikke S., *Śpij, mężny w Katyniu, Charkowie i Miednoje*, wyd. 3, Warszawa 2011.

Moszyński A., *Lista katyńska. Jeńcy obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk zaginieni w Rosji Sowieckiej*, Warszawa 1989.

Naznaczeni piętnem Ostaszkowa. Wykazy jeńców obozu ostaszkowskiego i ich rodzin, Warszawa 2000.

Niemiecki i radziecki system jeniecki w latach II wojny światowej. Podobieństwa i różnice. Materiały z konferencji naukowej 5 czerwca 1997 r., red. E. Nowak, Opole 1997.

O niewoli w 70 lat po wojnie. Studia i materiały, red. V. Rezler-Wasielewska, Opole 2017.

Obozy jenieckie NKWD, IX 1939–VIII 1941, red. S. Jaczyński, Warszawa 1995.

Olewnik A., Widelski C., Żmuda M., *Katyńczycy Ziemi Kutnowskiej*, Kutno 1993.

Pańczakowa J., Cichoń M., *Powstańcy wielkopolscy w grobach katyńskich*, Poznań 2010.

Paul A., *Katyń*, Warszawa 2007.

Pleskot P., *Księża z Katynia*, Kraków 2020.

Polski cmentarz wojenny Kijów–Bykownia. Księga cmentarna, t. 1: *A–B*, red. nauk. A. Kunert, noty oprac. P. Libera i in., Warszawa 2015.

Półchłopek W., *Wychowanie fizyczne i sport żołnierzy polskich w obozach jenieckich Wermachtu i NKWD (1939–1945)*, Opole 2002.

Przewoźnik A., Adamska J., *Katyń. Zbrodnia, prawda, pamięć*, Warszawa 2010.

Przewoźnik A., Adamska J., *Zbrodnia katyńska: mord, kłamstwo, pamięć*, Kraków 2011.

Rezler-Wasielewska V., *Działalność naukowo-oświatowa polskich jeńców wojennych w niemieckich i radzieckich obozach podczas II wojny światowej*, Opole 2001.

Rozstrzelani w Charkowie. Alfabetyczny spis 3739 jeńców polskich ze Starobielska rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich i polskich, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1996.

Rozstrzelani w Katyniu. Alfabetyczny spis 4410 jeńców polskich z Kozielska rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich i niemieckich, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1995.

Rozstrzelani w Twerze. Alfabetyczny spis 6314 jeńców polskich z Ostaszkowa rozstrzelanych w kwietniu–maju 1940 i pogrzebanych w Miednoje, według źródeł sowieckich i polskich, red. M. Skrzyńska-Pławińska, Warszawa 1997.

Rubas M.J., *Katyńska lista strat formacji granicznych: żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i funkcjonariusze Straży Granicznej pomordowani i zaginieni na Wschodzie na przełomie lat 1939/1940*, Warszawa 2000.

Rybicki A., *Uniwersytecka Księga Katyńska. Pamięci pracowników naukowych Uniwersytetu Jagiellońskiego zamordowanych wiosną 1940 roku przez NKWD*, Kraków 2000.

Siwiec-Cielebon M., *Vinctis non victis. Pokonanym nie zwyciężonym. Wadowicka lista katyńska. Synowie ziemi wadowickiej i żołnierze garnizonu Wadowice polegli i pomordowani w wyniku agresji sowieckiej 1939–1940 r.*, Wadowice 2010.

Skotnicki P., *W sowieckiej niewoli. Życie codzienne oficerów, żołnierzy i funkcjonariuszy polskich w obozach jenieckich na terenie ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa 2018.

Sowieckie obozy dla jeńców wojennych i internowanych 1939–1956. Przykłady wybranych narodów, red. J. Bednarek, D. Rogut, Łódź–Warszawa 2018.

Szczepański T., *Funkcjonariusze i pracownicy więziennictwa RP zabici w zbrodni katyńskiej*, Warszawa 2024.

Szcześniak A., *Katyń. Lista ofiar i zaginionych jeńców obozów Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk*, Warszawa 1989.

Szcześniak A., *Katyń. Tło historyczne, fakty, dokumenty*, Warszawa 1989.

Szwedo B., *Wierni do końca. Kapelani wojskowi ofiary Zbrodni Katyńskiej*, Warszawa 2020.

Śladem zbrodni katyńskiej, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1998.

Tarkowska B., *Kapelan Ziółkowski. Droga do Katynia*, Warszawa 2010.

Tarkowska B., *Kapelani Wojska Polskiego pomordowani na wschodzie 1940––1941. Suplement*, Warszawa–Mińsk Mazowiecki 2016.

Topol A., *Zygmunt Henryk Berling 1896–1980*, Katowice 1990.

Tucholski J., *Mord w Katyniu. Kozielsk, Ostaszków, Starobielsk. Lista ofiar*, Warszawa 1991.

Ukraiński ślad Katynia, oprac. Z. Gajowniczek, Warszawa 1995.

Vinctis non victis. Pamięci osób duchownych, ofiar mordu katyńskiego, red. E. Kowalska, D. Jastrzębska-Golonka, Warszawa 2025.

W obliczu Boga ślubuję Ojczyźnie. Rzecz o kapelanach katyńskich, red. B. Tarkowska-Ziółkowska, Rzeszów 2022.

Wardawy B., *Kolejarze w Katyniu i innych miejscach kaźni i udręki*, t. 1–2, Lublin 2010.

Wolsza T., *Dotyk Katynia. Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*, Poznań 2018.

Wolsza T., *„Katyń to już na zawsze katy i katowani". W „polskim Londynie" o sowieckiej zbrodni w Katyniu (1940–1956)*, Warszawa 2008.

Wolsza T., *„To co widziałem przekracza swą grozą najśmielsze fantazje". Wojenne i powojenne losy Polaków wizytujących Katyń w 1943 roku*, Warszawa 2015.

Wołk-Jezierska W., *Kulisy zbrodni katyńskiej*, Wrocław 2005.

Zabici w Katyniu. Alfabetyczny spis 4415 jeńców polskich z Kozielska zabitych w kwietniu–maju 1940, według źródeł sowieckich, polskich i niemieckich, red. A. Gurjanow, A. Dzienkiewicz, Warszawa 2013.

Zawilski P., Walkiewicz T., *Funkcjonariusze Komendy Wojewódzkiej Policji Państwowej w Łodzi. Ofiary zbrodni katyńskiej*, Łódź 2020.

Zawodny J.K., *Katyń*, przedm. Z. Brzeziński, Lublin–Paryż 1989.

Zbrodnia katyńska. Bibliografia 1940–2010, oprac. i red. I. Kowalska, E. Pawińska, Warszawa 2010.

Zbrodnia katyńska. Nowe aspekty, red. S. Kalbarczyk, W. Wasilewski, Warszawa 2025.

Zbrodnia katyńska. W kręgu prawdy i kłamstwa, red. S. Kalbarczyk, Warszawa 2010.

Zemla M., *Zbrodnia katyńska w świetle prac Kongresu Stanów Zjednoczonych Ameryki (1951–1952)*, Warszawa 2020.

Zinczenko O., *Katyń. Śladami polskich oficerów*, Olszanica 2015.

Żaroń P., *Agresja Związku Radzieckiego na Polskę 17 września 1939 r. Los jeńców polskich*, Toruń 2001.

Żaroń P., *Obozy jeńców polskich w ZSRR w latach 1939–1941*, Warszawa–Londyn 1994.

Żaroń P., *Ostatnia wieczerza w Ostaszkowie*, Warszawa 1990.

Żołnierze Korpusu Ochrony Pogranicza i Straży Granicznej – ofiary Zbrodni Katyńskiej, red. A. Ochał, Warszawa 2016.

NETOGRAFIA

www.edukacja.ipn.gov.pl

Soviet captivity of Polish officers in the years 1939–1940 in light of Polish historiography after 1989 – a selective literature review (Summary)

Keywords: Soviet captivity, POW camps, Polish POWs, World War II, state of research

This article presents a selection of Polish historiographic works from the years 1989–2025, concerning the Soviet captivity of Polish officers in the years 1939–1940. During the period of the Polish People's Republic dealing with this subject matter was banned and subject to publishing censorship, relevant research being conducted solely by Polish historians in exile. The situation changed after 1989. As a result of the then political changes in Poland, large-scale research began on the fate of Polish officers, guards, and functionaries held in special NKVD camps in Kozelsk, Starobelsk, and Ostashkov, as well as prisons in Western Belarus and Ukraine, between 1939 and 1940. Consequently, between 1989 and 2025, numerous monographs, archival sources, diaries, memoirs, and accounts were published, a selection of which is presented in this article.